

The interaction of geographical conditions and human factors on the economic growth of Baghdad in the early Abbasid era

Zeinab Mirzaei Mehrabadi¹
Mohtaram Vakili Sahar²

Abstract

Baghdad, as one of the most prominent economic centers of the Islamic world, experienced unparalleled prosperity in agriculture, industry, and trade during the early Abbasid era. This remarkable prosperity prompts the question of why the city was established and developed economically. For a long time, scholars have been interested in the influence of geographical conditions on human civilizations. Baghdad's strategic location between the Tigris and Euphrates rivers further highlights the significance of this factor. However, the role of human factors and the active policies of the caliphs in utilizing these capacities cannot be overlooked. Accordingly, the present study, by critiquing the geography-based theory that emphasizes the determining role of environmental factors in the formation of civilizations and human societies, seeks to answer the question: what impact did geographical factors, alongside human factors – especially the policies of the caliphs and the development of trade – have on the economic prosperity of Baghdad through their interaction with these geographical conditions? This study has been conducted using a historical analysis method and a descriptive-analytical approach to explain how natural conditions and human actions interacted to influence the economic growth of Baghdad during the period under study. The results of this study show that the economic prosperity of Baghdad during the early Abbasid period was the result of the complex interaction of geographical and human factors.

Keywords: Baghdad, human factors, economic prosperity, geographical conditions, climate theory

1- Ph.D. of Islamic history of department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. Email: zm1364mehr@iau.ac.ir.
2- Assistant Professor, Department of History of Iran and Islam, Islamic Encyclopedia Foundation, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: vakili.m@iau.ac.ir
Date received: 05.10.2025, Date of accepted: 05.12.2025

Introduction

The first Abbasid period (132–232 AH) marks a significant turning point in the history of Islamic civilization. This era witnessed unprecedented prosperity across political, cultural, and economic spheres, particularly following the emergence of Baghdad as the capital of the caliphate. The city not only became the administrative and political center of the empire but also served as the primary engine of economic growth in the Islamic world during that time.

Throughout history, various theories have been proposed to explain the factors underlying this prosperity. From ancient perspectives—such as Hippocrates’ theory of climate—to more modern approaches within geographical and historical sciences, scholars have long been interested in the influence of environmental and geographical factors on the formation and development of civilizations. Adherents of the geography-based school often emphasize the determining role of natural phenomena—such as climate, topography, and the availability of water and soil resources—in shaping social and economic realities (Shokohi, 1998: 29). Baghdad, as a classical example of how geographical location can catalyze civilizational progress, provides an ideal case study in this regard.

This study seeks to analyze and elucidate the interaction between geographical conditions and human agency in driving the economic growth of Baghdad during the first Abbasid period. Drawing on reliable historical and geographical sources, it strives to present a comprehensive and multi-dimensional picture of the city’s economic dynamics—moving beyond purely environmental explanations to highlight the active and constructive role of human initiative in realizing the potential of the natural environment.

Method and approach

This research adopts an explanatory-analytical approach grounded in the historical method. Data have been collected and examined primarily from first-hand historical and geographical sources to explain how the interplay between natural conditions and human activities contributed to the economic development of Baghdad during the studied period.

Findings and Results

The geographical location of Baghdad has long been a subject of scholarly interest, as its multifaceted characteristics formed the foundation for one of the most significant centers of civilization in the Islamic Middle Ages. An important point of inquiry is the comparison between Baghdad’s location prior to its establishment and that of earlier regional power centers. According to Ya’qubi, in ancient times Baghdad was only a small and dependent village under the jurisdiction of the city of Dura, while the primary political and urban center of the region was Mada’in—located about seven farsakhs from Baghdad—particularly around the site of the Iwan of Kasra. This situation suggests that Baghdad’s current site did not originally possess remarkable strategic or economic value; rather, its later prominence was the result of evolving historical, political, and human factors (Ya’qubī, n.d.: 16). Nevertheless, accounts by Yaqut al-Hamawi indicate that even before the Arab conquest, this “small village” maintained an active monthly market that attracted merchants from distant regions such as Fars and Ahvaz. The scale of this commercial activity was such that Muthanna ibn Haritha’s expedition to the area may partly have aimed to capitalize on its emerging trade potential (Hamawi,

n.d.: 1/588). Similarly, al-Khatib al-Baghdadi highlighted the centrality of the Baghdad market, describing it as a “large and influential commercial institution” that played a key role in the local economy (al-Khatib al-Baghdadi, 1417: 1/53). These testimonies collectively reveal that the area possessed latent commercial vitality even before being designated as the seat of the Abbasid caliphate.

The foundation of Baghdad as the Abbasid capital thus marked a decisive turning point that enabled the full realization of the region’s geographical and economic potential. When analyzing the reasons behind Baghdad’s emergence as one of the leading civilizational and economic centers of its era, two general perspectives surface: one attributes the city’s success primarily to geographical and locational advantages, while the other emphasizes the determining role of human ingenuity, enterprise, and governance. Studies indicate that although Baghdad’s strategic position—at the confluence of the Tigris and Euphrates rivers and along major trade routes—provided substantial advantages, location alone cannot explain its extraordinary rise. Prior to the Abbasid period, Baghdad was not a major urban or political hub; rather, it was deliberate planning, visionary leadership, and effective execution by human agents that transformed it into the political, economic, and cultural heart of the Islamic world.

An examination of the role of economic actors, artisans, merchants, and statesmen in this process, alongside the study of urban development patterns, illuminates the dynamic synergy between urban structure and economic prosperity in early Abbasid Baghdad.

Conclusion

The study of historical and geographical documents in this study showed that the economic prosperity of Baghdad in the early Abbasid era was the result of a complex and dynamic interaction of geographical conditions and human factors. These two factors, not separately, but in their interaction with each other, paved the way for Baghdad to become a prominent economic center in the Islamic world. The transformation of Baghdad from a remote village with a seasonal market into a densely populated and economically prosperous city was undoubtedly due to the employment of skilled people in the construction of the city and the arrangement of its pillars, the creation of channels for access to drinking water and suitable roads to reach the ends of the world. As a result, if geography was important in the first stage, then the fundamental role was played by the human element that led to the flourishing of the city. Geographical elements are potential components that cannot be effective until they are actualized, and it is undoubtedly man who actualizes potential natural features. More precisely, favorable geographical conditions only provided a platform and potential for Baghdad's economic growth, but it was these humans who, by taking advantage of these capabilities and with their active and intelligent actions, transformed this city into a flourishing and prosperous economic center. The mere presence of the Tigris and Euphrates rivers was insufficient to ensure Baghdad’s unparalleled commercial prosperity. Rather, it was the deliberate actions of the Abbasid caliphs—specifically, the construction of canals and bridges to facilitate the efficient transport of goods, coupled with the active securing of trade routes—that fostered an environment conducive to mercantile activity and incentivized merchants to operate within Baghdad.

Bibliography

Abū Yūsuf, Ya‘qūb b. Ebrāhīm (1981), *Ketāb al-Ḳarāj*, Beirut: n.p.

- Aristotle (1985), *Politics*, translated by Hamid Enayat, Tehran: Al-kārazmī Publications.
- Bahramian, Ali (2004), *Baghdad, The Great Islamic Encyclopedia*, vol. 12 .
- Bakrī, ‘Abd-Allāh b. ‘Abd-al-‘Azīz (n.d.), *al-Masālīk wa al-Mamālīk al-Bakrī*, vol. 1, edited by Van Leeuwen, n.p.: Dar al-Gharb al-Islami.
- Balāḍorī, Aḥmad b. Yaḥyā (1988), *Fotūḥ al-Boldān*, Beirut: Dār al-Helāl.
- Dori, Abdul Aziz (1997), *Baghdad (Some Articles in History and Historical Geography)*, translated by Ismail Dowlatshahi, Iraj Parushani, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
- Duverger, Maurice (1988), *Sociologie politique*, translated by Abu al-Fadl Qadi, Tehran: University Press .
- Ḥāfeẓ-e Abrū, joḡrāfiā-ye Ḥāfeẓ-e Abrū (n.d.), vol. 2, edited by Sadeq Sajjadi, Tehran: Mīrāt-e Maktūb.
- Hamadānī, Ebn Faḡh (1996), *al-Belādān*, Beirut: ‘Ālam al-Kotob.
- Ḥamavī, Yāqūt (1977), *Mo‘jam al-Boldān*, vol. 1, translated by Ali Naqi Monzavi, Tehran: Cultural Heritage Organization of the Country.
- Hamid Hamid (1977), *Science of Community Development*, Tehran: Sīmorḡ Books.
- Ībn Balkī (1995), *Fārs-nāmeḥ*, Shiraz: Foundation of Persian Studies.
- Ībn Faḡh, Moḥammad b. Eshāq (1977), *Baḡdād, Madīnat al-Salām*, Beirut, Dār Ehyā’ al-Torāṭ al-‘Arabī.
- Ībn ḵobayr (1991), *Safar-nāmeḥ-ye Ībn ḵobayr*, translated by Parviz Atabaki, revised by William Wright, Mashhad: Āstān-e Qods-e Rażavī .
- Ībn Kaldūn (1996), *Moqaddema-ye Ībn Kaldūn*, translated by Mohammad Parvin Gonabadi, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Ībn Rosteh, Aḥmad b. ‘Omar (1894), *al-A‘lāq al-nafīsa*, Beirut: al-Żād.
- Ībn Ṭabāṭabā, Moḥammad b. ‘Alī (n.d.), *al-Fakrī fī al-ādāb al-solṭānīya wa al-dowal al-Eslāmīya*, Dār ul-Qalam al- ‘Arabī.
- Ībn Tagrā-Bardī, Jamāl-al-Dīn b. Yūsuf al-Atābakī (1955), *al-Nojūm al-zāhīra*, Vol. 1, Cairo: Dār al-Kotob al-Maṣrī .
- Ḳaṭīb Baḡdādī (1996), *Tārīḵ-i Baḡdād*, vol. 1, researched by Atta Mustafa Abdul Qadir, Beirut: Dār al-Kotob al-‘Elmīya .
- Lestranger, Kay (2006), *Bolād al-Ḳelāfa al-Šarqīya*, Baghdad: Maktaba-ye Ḥaydariya.
- Mas‘ūdī (1989), *Morūj al-Dahab*, vol. 3, ed. As'ad Dagher, Qom: Dar al-Hijra.
- Meskawayeh, Abū ‘Alī (1990), *Tajārīb ul-Omam*, vol. 3, researched by Abul-Qasim Emami, Tehran, .Soroūš
- Metz, Adam (1985), *Islamic Civilization in the Fourth Century of the Hijri*, vol. 2, translated by Alireza Zakavoti, Tehran: Amīr Kabīr.
- Montesquieu (n.d.), *The Spirit of the Laws*, vol. 1, translated by Ali Akbar Muhtadi, Book XIV, Tehran: Amīr Kabīr .
- Moqaddasī (1989), *Aḥsan al-Taḡāsīm fī Ma‘rifat ul-Aqālīm*, Cairo: Maktabat Madbūlī.
- Qalqašandī, Aḥmad b. ‘Alī (1985), *Ma‘āṭer al-Nāqa fī Ma‘āref al-Ḳelāfa*, vol. 4, Kuwait: n.p.
- Qazvīnī, Zakariyā b. Moḥammad (n.d.), *Āṭār al-Belād wa Aḵbār al-‘Ebād*, Beirut: Dār al-Šāder.
- Shokohi, Hossein (1974), *Philosophy of Geography*, Azerbaijan: Azarabadgan.

Shokohi, Hossein (1998), *New Thoughts in the Philosophy of Geography*, vol. 1, Tehran: Gitasheni Publications.

Ṭabarī, Ibn ǧarīr (), *Tārīk al-Ṭabarī*, vol. 7, researched by Mohammad Abu al-Fadl Ibrahim, Beirut: Dār al-Torāṭ.

Ya‘qūbī, Ebn Wāḡeḥ (n.d.), *al-Bolādān*, ed. Mohammad Amin Dhanawi, Beirut: Dār al-Kotob al-‘Elmīya.

تأثیر متقابل شرایط جغرافیایی و عوامل انسانی بر رشد اقتصادی بغداد در عصر اول عباسی (۱۳۲-۲۳۲ق)^۱

زینب میرزایی مهرآبادی^۲

محترم وکیلی سحر^۳

چکیده

بغداد در عصر اول عباسی، شاهد شکوفایی در حوزه‌های کشاورزی، صنعت و تجارت بود. این رونق چشمگیر پرسش از چرایی شکل‌گیری و توسعه اقتصادی این شهر را مطرح می‌سازد. از دیرباز، تأثیر شرایط جغرافیایی بر تمدن‌های انسانی مورد توجه اندیشمندان بوده است. موقعیت استراتژیک بغداد در میان دو رود دجله و فرات، اهمیت این عامل را دوچندان می‌کند. با این حال، نمی‌توان نقش عوامل انسانی و سیاست‌های فعالانه خلفا در بهره‌برداری از این ظرفیت‌ها را نادیده گرفت. براساس این، پژوهش حاضر با نقد نظریه جغرافیامحور، که بر نقش تعیین‌کننده عوامل محیطی در شکل‌گیری تمدن‌ها تأکید دارد، به دنبال پاسخگویی به این پرسش است که عوامل جغرافیایی در کنار عوامل انسانی، به‌ویژه سیاست‌های خلفا، چه تأثیری بر شکوفایی اقتصادی بغداد داشته است؟ این بررسی به روش تحلیل تاریخی و رویکردی توصیفی-تحلیلی انجام شده است تا چگونگی تأثیر متقابل شرایط طبیعی و اقدامات بشری بر رشد اقتصادی شهر بغداد در عصر مورد مطالعه تبیین شود. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که بهره‌برداری هوشمندانه و هدفمند از ظرفیت‌های محیطی توسط خلفای عباسی و ساکنان شهر در تعامل با ویژگی‌های جغرافیایی، عامل کلیدی در تبدیل بغداد به یکی از مهم‌ترین مراکز اقتصادی و تمدنی در تاریخ اسلام شد.

واژه‌های کلیدی: بغداد، عوامل انسانی، رونق اقتصادی، شرایط جغرافیایی، نظریه اقالیم

۱- میرزایی مهرآبادی، زینب؛ وکیلی سحر، محترم (۱۴۰۴)، تأثیر متقابل شرایط جغرافیایی و عوامل انسانی بر رشد اقتصادی بغداد در عصر اول عباسی، فصلنامه مسکویه، مسکویه، دوره هفدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، تهران: ص ۷-۲۲.

۲- دکتری تاریخ اسلام، دانشکده ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: zm1364mehr@iau.ac.ir

۳- استادیار دانشنامه جهان اسلام. پست الکترونیک: vakili.m@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۴

مقدمه

دوره اول عباسی (۱۳۲-۲۳۲ق) نقطه عطفی در تاریخ تمدن اسلامی به شمار می‌رود که با ظهور بغداد به عنوان پایتخت خلافت، شاهد شکوفایی بی‌سابقه‌ای در ابعاد مختلف سیاسی، فرهنگی و اقتصادی بود. بغداد، نه تنها به عنوان مرکز ثقل حکومت، بلکه به عنوان موتور محرک رشد اقتصادی جهان اسلام در آن دوره مطرح شد. این کلان‌شهر، با بهره‌گیری از موقعیت جغرافیایی منحصر به فرد خود در دل میان‌رودان و قرارگیری در مسیر شریان‌های حیاتی تجاری، به سرعت به کانونی برای فعالیت‌های کشاورزی، صنعتی و بازرگانی تبدیل شد. حاصلخیزی دشت‌های رسوبی میان دجله و فرات، همراه با سیاست‌های فعالانه خلفای عباسی در توسعه زیرساخت‌های آبیاری (مانند حفر نهرها و احداث پل‌ها) و ترویج کشاورزی، به تولید انبوه محصولات غذایی و رونق اقتصادی انجامید و همزمان، بغداد به مرکزی برجسته برای صنایع دستی و تولیدات کارگاهی نیز بدل شد. تنوع محصولات در حوزه‌هایی چون شیشه‌گری، سفالگری، فلزکاری و نساجی، نه تنها نیازهای داخلی شهر را مرتفع می‌ساخت، بلکه به عنوان کالاهای صادراتی، بر گستره نفوذ اقتصادی عباسیان می‌افزود. در این میان، موقعیت استراتژیک شهر، آن را به پیوندگاهی میان بازارهای شرق و غرب نیز بدل کرده بود و کاروان‌های تجاری پرشماری از اقصای نقاط جهان در بازارهای پرونق آن، چون بازار کرخ، گرد هم می‌آمدند.

در تبیین چگونگی شکوفایی تمدن‌ها، نظریه‌های مختلفی در طول تاریخ مطرح شده است. از دوران باستان (بقراط و نظریه اقلیم) تا رویکردهای جدیدتر در علوم جغرافیایی و تاریخی، تأثیر عوامل محیطی و جغرافیایی بر شکل‌گیری و توسعه تمدن‌ها همواره مورد توجه بوده است. پیروان مکتب جغرافیامحور، غالباً بر نقش تعیین‌کننده پدیده‌های طبیعی (مانند اقلیم، توپوگرافی، منابع آب و خاک) در توجیه واقعیت‌های اجتماعی و اقتصادی تأکید کرده‌اند (شکوهی، ۱۳۷۷: ۲۹). بغداد به عنوان نمونه‌ای کلاسیک از تأثیرپذیری پیشرفت تمدنی از موقعیت جغرافیایی، مطالعه موردی مناسبی در این زمینه است.

با وجود اذعان به اهمیت انکارناپذیر عوامل جغرافیایی در شکل‌گیری بستر مناسب برای رشد اقتصادی بغداد، چگونگی میزان و نحوه بسنده بودن این عوامل به تنهایی در تبیین جامع این شکوفایی، از جمله ابهامات موجود در ادبیات پژوهشی است. این وضعیت، ضرورت توجه به عمق تأثیر سایر عوامل مؤثر؛ از جمله چگونگی سیاست‌های حکومتی، ماهیت نوآوری‌های فناورانه در کشاورزی و صنعت، ساختار تعاملات اجتماعی و اقتصادی، و گستره تأثیرگذاری تعاملات تجاری را برجسته می‌سازد. بنابراین، پرسش کلیدی این پژوهش آن است که چگونه تعامل پیچیده میان شرایط جغرافیایی و عوامل انسانی (شامل سیاست‌های اقتصادی، نوآوری‌های فنی و فعالیت‌های تجاری)، رشد اقتصادی بغداد در عصر اول عباسی را شکل داد و چگونه می‌توان وزن و سهم نسبی هر یک از این دو دسته عوامل را در این فرایند تبیین کرد؟

این پژوهش با هدف تحلیل و تبیین «تأثیر متقابل» میان شرایط جغرافیایی و عوامل انسانی در رشد اقتصادی بغداد در دوره اول عباسی انجام شده است. با اتکا به منابع تاریخی و جغرافیایی معتبر، تلاش شده تا تصویری جامع و چندوجهی از پویایی‌های اقتصادی این دوره ارائه شود و از رویکردهای صرفاً جغرافیامحور فراتر رفته و نقش فعال و سازنده عامل انسانی در تحقق پتانسیل‌های محیطی برجسته شود.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی درباره شهر بغداد انجام شده که زوایای گوناگون تاریخی، سیاسی، مذهبی و اقتصادی آن را بررسی کرده‌اند. با این حال، بررسی جامع و متمرکز بر چگونگی تأثیر متقابل شرایط جغرافیایی و سیاست‌های انسانی بر رونق اقتصادی این شهر، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. معرفی اجمالی و نقد برخی از مهم‌ترین آثار مرتبط با موضوع، تمایز پژوهش حاضر با این مطالعات را بیشتر نشان می‌دهد که به شرح زیر است:

«بغداد فی عهد خلافة العباسیه» از لسترنج (۱۴۲۷): این اثر حاوی اطلاعات مفصل در زمینه جغرافیای طبیعی و اقتصادی شهر بغداد است. با این حال، مؤلف عمدتاً به ارائه اطلاعات توصیفی و جمع‌آوری داده‌ها اکتفا کرده و تحلیل عمیقی از چگونگی تأثیرگذاری عوامل جغرافیایی بر رونق اقتصادی ارائه نداده؛ گویی خود اطلاعات، غایت پژوهش بوده است. مقاله «بغداد» در دایره‌المعارف ایرانیکا از کندی (۱۹۸۸): این مقاله به بررسی تاریخ شکل‌گیری شهر بغداد و وضعیت آن در دوران آل‌بویه پرداخته است. هرچند این اثر اطلاعات ارزشمندی در خصوص سیر تحولات سیاسی بغداد ارائه می‌دهد، اما تمرکز بر نقش عوامل جغرافیایی در رونق اقتصادی شهر، در این بررسی به طور مستقیم مورد کاوش قرار نگرفته است؛ گویی هدف اصلی، ترسیم سیمای سیاسی شهر بوده است. «بغداد» از عبدالعزیز دوری (۱۳۷۶): این کتاب چهار مقاله درباره دوره‌های مختلف تاریخی بغداد را در بر می‌گیرد و جغرافیای طبیعی و بافت مذهبی شهر را در قرن چهارم بررسی شده است. اگرچه در این اثر اطلاعات غنی درباره جغرافیای طبیعی بغداد آمده است، اما تمرکز اصلی بر جنبه‌های مذهبی و اجتماعی بوده و تحلیل تأثیر جغرافیا بر رونق اقتصادی به صورت کامل بسط داده نشده است.

«عمران بغداد» از محمد صادق الحسینی (۱۹۳۰): در این کتاب مؤلف در دو فصل، به تاریخچه، نام‌گذاری، موقعیت جغرافیایی و وضعیت بغداد در زمان خلفای عباسی تا سقوط آنها توسط مغولان پرداخته است. با وجود اشاره به موقعیت جغرافیایی، کاوش‌های این اثر از ارائه تحلیلی دقیق از تأثیر این موقعیت بر رونق اقتصادی شهر فراتر نرفته است؛ به عبارتی، توصیف موقعیت، جایگزین تحلیل تأثیر آن شده است. «تیسفون و بغداد در گذر تاریخ» از شیرین بیانی (۱۳۷۸): در این پژوهش بنای شهر بغداد و جغرافیای آن بررسی شده است. هرچند اطلاعات مفیدی در خصوص جغرافیای بغداد در این اثر یافت می‌شود، اما به نظر می‌رسد رویکرد آن به تأثیر این جغرافیا بر اقتصاد شهر، ارتباطی ندارد و هدف نویسنده، بیشتر تبیین سیر تاریخی و جغرافیایی کلی شهر بوده است.

مقاله «تأثیر شرایط اقلیمی و سیاست‌گذاری‌های اقتصادی بر انحطاط اقتصادی شهر بغداد در عصر خلافت عباسی» از منصوره کریمی (۱۳۹۳): در این مقاله، اگرچه نویسنده به جغرافیای بغداد پرداخته، اما تمرکز اصلی خود را بر انحطاط اقتصادی در عصر عباسی قرار داده است. در این پژوهش تأثیر شرایط اقلیمی در جهت رونق اقتصادی مورد غفلت واقع شده و بیشتر به جنبه‌های سلبی و کاهنده توان اقتصادی مورد توجه بوده است. مقاله «تبیین موقعیت تجاری بغداد در دوره اول خلافت عباسی (۱۳۲-۲۳۲ق)» از ابوالفضل سلمانی گواری، ابوذر خسروی (۱۴۰۰): در این پژوهش به‌طور ویژه موقعیت جغرافیایی و تجاری بغداد در دوران اولیه خلافت عباسی بررسی شده است. علاوه بر این، به نقش بغداد در گسترش تمدن اسلامی در زمینه‌های کشاورزی، صنعت، آموزش و علوم نیز اشاره دارد. هرچند در این اثر موقعیت تجاری بغداد به خوبی بررسی شده، اما به جامعیت تأثیر سایر جنبه‌های جغرافیایی (مانند منابع آب و خاک حاصلخیز) و چگونگی تعامل آنها با سیاست‌های انسانی، توجه نشده است؛ زیرا تمرکز اصلی بر «تجارت» به عنوان عامل غالب بوده است.

مقاله «اقدامات و اهداف خلفای عباسی در توسعه کشتیرانی در رودخانه‌های عراق» از نعمت الله زکی-پور و مجید شموسی مطلق (۱۳۹۶): در این مقاله تأثیر راه‌های آبی در تثبیت قدرت بررسی و به درستی بر اهمیت آن تأکید شده است، اما نویسندگان تنها

به جنبه کشتی‌رانی پرداخته‌اند و از تأثیر کلی این رودخانه‌ها بر تمامیت رونق اقتصادی (کشاورزی، صنعت و تجارت) غفلت کرده‌اند. پایان-نامه «وضعیت بازارهای بغداد در عصر اول عباسی» از الهام آزادبخت (۱۳۹۳): در این پژوهش وضعیت بازارهای بغداد، سیاست خلفا در رشد و توسعه بازارها و تأثیر موقعیت تجاری بغداد بر رونق اقتصادی آن بررسی شده، اما به طور کامل به چگونگی و میزان تأثیر متقابل این عوامل با سایر جنبه‌های جغرافیایی (غیر از موقعیت تجاری) پرداخته است. در مجموع، مطالعه پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که به‌رغم پرداختن به ابعاد گوناگون شهر بغداد، این پژوهش‌ها یا بر جنبه‌های مذهبی و سیاسی آن متمرکز بوده‌اند، یا در بخش‌های اقتصادی، صرفاً به توصیف موقعیت جغرافیایی بسنده کرده و از ارائه تحلیل عمیق تأثیر متقابل این جغرافیا بر رونق اقتصادی غفلت شده است. حتی پژوهش‌هایی که به جنبه‌های اقتصادی پرداخته‌اند، گاه بر انحطاط اقتصادی متمرکز شده‌اند، نه بر رونق آن. براساس این، به نظر می‌رسد خلأ پژوهشی در خصوص تبیین جامع و تحلیلی نقش تعیین‌کننده عوامل جغرافیایی در کنار سیاست‌های انسانی (مانند نوآوری‌ها و ساختارهای اقتصادی) در تحقق رونق اقتصادی و فرهنگی بغداد در دوره اول عباسی وجود دارد. در پژوهش حاضر، با هدف پر کردن این خلأ، تلاش شده تا با رویکردی تحلیلی و با تمرکز بر تأثیر متقابل این عوامل، تصویری روشن از چگونگی شکوفایی اقتصادی بغداد ارائه شود.

واکاوی نظری

بقراط، با طرح نظریه اقالیم، از نخستین کسانی بود که کوشید تا تأثیرات کیفی محیط طبیعی بر ابعاد مختلف زندگی انسانی را مورد سنجش قرار دهد. رساله او با عنوان «هوا، آب و مکانها»، الهام‌بخش هردوت در تدوین کتاب تاریخ-اش شد (دوورژه، ۱۳۶۷: ۳۶). ارسطو در کتاب «سیاست»، با ارائه طبقه‌بندی اقلیمی، ساکنان مناطق سردسیر اروپا را در مقایسه با سایر نواحی، واجد شجاعت بیشتر، اما فاقد هوش و استعداد هنری معرفی کرده است (ارسطو، ۱۳۶۴: ۲۹۷). در میان اندیشمندان مسلمان، ابن-خلدون نیز پیوندی وثیق میان محیط طبیعی، فرهنگ و اقتصاد جامعه برقرار کرده است. او معتقد بود که زندگی اجتماعی و شیوه معیشت انسان، بازتابی از طبیعتی است که در آن زیست می‌کند و حتی شکل‌گیری و شکوفایی تمدن را وامدار جغرافیای طبیعی آن می‌داند. (ابن-خلدون، ۱۳۷۵: ۸۹).

در دوران متأخرتر، اندیشمندانی چون منتسکیو (Montesquieu)، راتزل (Ratzel) و هانتینگتون (Huntington) با رویکردی جبرگرایانه، واقعیت‌های اجتماعی را در پرتو پدیده‌های طبیعی تبیین کرده‌اند (شکوهی، ۱۳۷۷: ۲۹). منتسکیو در «روح‌القوانین»، تأثیر اقلیم بر جوامع را بررسی کرده و هوای سرد را مسبب افزایش توان جسمی و روحی، جسارت و صراحت دانسته است. در مقابل، مناطق گرمسیر را به دلیل ضعف جسمانی ناشی از گرما، مستعد رخوت، تنبلی و انفعال معرفی کرده که همین خود زمینه‌ساز سوق یافتن جوامع به سوی پذیرش بردگی و انقیاد است (منتسکیو، بی-تا: ۴۸۹-۹۱). در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، نظریه «جغرافیای مردم‌شناسی» فردریک راتزل، با تأکید بر پیوند ناگسستنی میان شرایط طبیعی کره زمین و فرهنگ انسانی، بر مطالعات جغرافیایی سیطره یافت. این دیدگاه، که بعدها الهام‌بخش هانتینگتون و دیگران شد، بر این اصل استوار بود که محیط طبیعی بر کارکردهای انسانی اثر گذاشته و نوعی جبر محیطی را تحمیل می‌کند. راتزل زمین را تعیین‌کننده قاطع سرنوشت اقوام و ملل می‌دانست و آزادی ظاهری انسان را در برابر این تأثیرات ژئوپلیتیکی کم‌رنگ و بی‌اثر تلقی می‌کرد (شکوهی، ۱۳۷۷: ۲۹). به باور او تمدن‌های باستانی، پیرامون رودخانه‌های بزرگی چون نیل، دجله و فرات شکل گرفته‌اند که این امر گواهی بر نقش محوری جغرافیا در پیدایش تمدن است (شکوهی، ۱۳۵۳: ۱۵۱). هانتینگتون (Huntington)، به عنوان یکی دیگر از نظریه‌پردازان این

حوزه، آب و هوا و سایر عوامل جغرافیایی را در تمامی فعالیت‌های انسانی دخیل می‌دانست و معتقد بود این عناصر بر کارایی جسمی و سطح هوشمندی انسان تأثیرگذارند (شکوهی، همان، ۲۱۰).

با این حال، دیدگاه جبر جغرافیایی، مبنی بر تأثیر تام و مستقیم جغرافیا بر سرنوشت انسان، با نقدهای جدی مواجه شده است. منتقدان با تأکید بر نقش فعال و خلاقانه انسان در تعامل با محیط، این نظریه را یک‌جانبه‌نگر و تقلیل‌گرایانه می‌دانند. آنان بر این باورند که این رویکرد نقش تعیین‌کننده انسان در شکل‌دهی به تاریخ و سرنوشت خویش را نادیده گرفته و محیط جغرافیایی را به عنوان تنها عامل ضروری تکامل تاریخی معرفی می‌کند (حمید، ۱۳۵۶: ۳۴). در این پژوهش نویسندگان ضمن اذعان به مبانی نظریه جغرافیایی و رویکردهای جبرگرایانه، با رویکردی انتقادی و با در نظر گرفتن نقش عامل انسانی، تأثیر شرایط جغرافیایی بغداد بر روند شکوفایی اقتصادی آن را در چارچوب تعامل میان محیط و جامعه مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند.

۱. تحلیل موقعیت جغرافیایی و اقلیمی بغداد

موقعیت جغرافیایی بغداد از دیرباز مورد توجه بوده و ابعاد گوناگون آن مبنای شکل‌گیری یکی از مهم‌ترین مراکز تمدنی جهان در قرون میانه اسلامی شد. بطلمیوس در اثر خود، بغداد را در اقلیم چهارم، با طول جغرافیایی ۷۵ درجه و عرض جغرافیایی ۳۴ درجه تعیین کرده است. ارزیابی‌های نجومی بعدی (زیج)، طول جغرافیایی آن را حدود ۷۰ درجه و عرض جغرافیایی را ۳ درجه و یک سوم درجه برآورد کرده‌اند. این مختصات به همراه ویژگی‌هایی چون حداکثر ارتفاع خورشید (۸۰ درجه و یک سوم) و طول روز (۱۴ ساعت و ۵ دقیقه در بلندترین روز سال)، تصویری از اقلیم خاص منطقه ارائه می‌دهد که در ترکیب با ویژگی‌های دیگر، بسترساز توسعه شهری بغداد شد (حموی، بی‌تا: ۵۸۸/۱).

نکته حائز اهمیت، مقایسه موقعیت بغداد پیش از تأسیس آن با مراکز قدرت پیشین منطقه است. بنا به گزارش یعقوبی، بغداد در دوران باستان صرفاً دهی فرعی و تابع شهر «دورا» بود؛ در حالی که مرکزیت سیاسی و شهری در آن دوران متعلق به مدائن (در حدود هفت فرسخی بغداد) و مشخصاً ایوان کسری بود. این وضعیت نشان می‌دهد که موقعیت فعلی بغداد، ذاتاً از ابتدا واجد اهمیت استراتژیک یا اقتصادی برجسته نبوده، بلکه این موقعیت، متأثر از عواملی دیگر به تدریج اهمیت یافته است (یعقوبی، بی‌تا: ۱۶). با وجود این، گزارش‌های یاقوت حموی حاکی از آن است که حتی پیش از فتح اعراب، این «دهکده کوچک» دارای بازاری فعال و ماهانه بوده که بازرگانان از مناطق دوردستی چون فارس و اهواز را جذب می‌کرده است. این رونق تجاری به حدی بوده که لشکرکشی مثنی بن حارثه به منطقه، تا حدی به منظور بهره‌برداری از این قابلیت تجاری تلقی شده است (حموی، بی‌تا: ۵۸۸/۱). خطیب بغدادی نیز با تأکید بر اهمیت بازار بغداد، از آن به عنوان یک «مؤسسه تجاری بزرگ و تأثیرگذار» یاد کرده که نقشی محوری در اقتصاد محلی ایفا می‌کرده است. این شواهد نشان‌دهنده وجود ظرفیت‌های تجاری نهفته در منطقه، حتی پیش از تبدیل آن به پایتخت خلافت اسلامی است (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۵۳/۱)، اما تأسیس بغداد به عنوان پایتخت خلافت عباسی نقطه عطفی بود که قابلیت‌های جغرافیایی منطقه را به فعلیت رساند. طبری به نقل از ابوجعفر منصور روایت کرده که این مکان قابلیت تبدیل شدن به «اردوگاهی شایسته» را داشته است (طبری، ۱۹۶۷: ۷/۶۱۴). دلایل منصور در تبیین برتری این موقعیت ریشه در دو عامل کلیدی دارد:

۱. قابلیت دسترسی آبی و تجاری: قرارگرفتن در مجاورت رود دجله که منصور آن را «مانعی میان ما و چین» ندانسته است. علاوه بر این، نزدیکی به فرات دسترسی بغداد را به تمام کالاهایی که از طریق دریا و رودخانه‌ها حمل می‌شدند، تسهیل می‌کرد. این موقعیت امکان دریافت آذوقه و منابع از نواحی دوردست (چون جزیره، ارمنیه و حتی مناطق شرقی) را فراهم می‌آورد. جریان پرآب

دجله و فرات، نه تنها برای کشاورزی و ایجاد باغ‌های سرسبز در داخل و اطراف شهر حیاتی بود، بلکه به طور کلی، شرایط اقلیمی مطلوبی را برای زندگی و جذب جمعیت از مناطق مختلف (با اهداف تجاری و علمی) مهیا می‌ساخت (حموی، بی-تا: ۵۸۹/۱).
۲. امنیت و موقعیت استراتژیک دفاعی: قرارگرفتن بغداد در میان دجله و فرات و نزدیکی به بیابان، دریا و کوه، موقعیت دفاعی ویژه‌ای را فراهم می‌آورد. منصور با درک این مزیت، از آن به عنوان عاملی کلیدی در انتخاب محل شهرسازی یاد کرد. امکان قطع دسترسی مهاجمان از طریق تخریب پل‌ها، در صورت قرارگیری دشمن در شرق یا غرب رودخانه‌ها، امنیت شهر را تضمین می‌کرد. این ویژگی، موقعیت بغداد را به یک پایگاه نظامی و سیاسی امن تبدیل کرد (طبری، ۱۹۶۷: ۶۱۷/۷).

۱-۱: شرایط جوی

بغداد در اقلیم چهارم، که به طور کلی معتدل محسوب می‌شود، قرار گرفته است. با این حال، این منطقه شاهد تابستانهای بسیار گرم و زمستانهای نسبتاً سرد است. آنچه بغداد را متمایز می‌کند، اعتدال و دلپذیر بودن آب و هوای بهار و پاییز آن است. یکی از ویژگی‌های برجسته اقلیم بغداد، انتقال تدریجی و ملایم هوا از فصلی به فصل دیگر است؛ به گونه‌ای که تغییرات دمایی ناگهانی و شدید رخ نمی‌دهد (یعقوبی، بی-تا: ۱۴؛ ابن-رسته، ۱۸۹۴: ۲۳۵). این اعتدال و انتقال نرم فصول، شرایط زندگی را به طور قابل توجهی مساعد ساخته است؛ به طوری که گوارایی بیشتر آب، تنومندی و باروری درختان، خوشمزگی و سلامت میوه‌ها، فراوانی در کشاورزی و کشت و زرع، و در دسترس بودن منابع آب زیرزمینی بغداد را متفاوت از سایر مناطق کرده است. این شرایط مساعد طبیعی بر مردم منطقه نیز تأثیر گذاشته و بنا بر برخی گزارش‌ها، عامل مؤثری در شکل‌گیری اخلاق و رفتار نیکوی مردمان این دیار بوده است (همان). ابن جبیر در توصیف آب و هوای بغداد نوشته است: «شنیده بودیم که آب و هوای بغداد در دل فرح و نشاط می‌انگیزد و نفس را به انس و انبساط درمی‌آورد و آدمی هر چند از وطن خود دور و از دیار خویش مهجور افتاده باشد، در آن شهر احساس نشاط و شادی می‌کند» (ابن جبیر، ۱۳۷۰: ۲۶۷).

با توجه به مطالبی که بیان شد، می‌توان گفت که عوامل طبیعی و به طور خاص اقلیم، نقشی اساسی در تعیین الگوهای فعالیت‌های انسانی ایفا می‌کنند. آب و هوا نه تنها بر مناسب بودن مناطق برای سکونت، نوع محصولات قابل کشت، رژیم غذایی و پوشاک مناسب تأثیر می‌گذارد، بلکه حتی بر ویژگی‌های شبکه راه‌های ارتباطی در یک محیط جغرافیایی نیز اثرگذار است (شکوهی، ۱۳۵۳: ۱۵۴).

۱-۲: راه‌های ارتباطی و شریانهای تجاری

راه‌های کاروان‌رو به عنوان شریانهای حیاتی انتقال کالا و تسهیل‌کننده تبادل تجاری میان مناطق گوناگون نقشی اساسی در توسعه اقتصادی بغداد ایفا کردند. موقعیت جغرافیایی استراتژیک بغداد، آن را در کانون شبکه‌های متعدد کاروان‌رو قرار داده بود. این امر موجب شد که بغداد به یک مرکز تجاری و بازرگانی برجسته در مقیاس وسیع تبدیل شود. کالاها از مناطق دوردستی چون چین، هند، شرق آفریقا و حتی اروپای شرقی، از مسیر این راه‌ها به بغداد سرازیر و در بازارهای پررونق آن عرضه می‌شدند (یعقوبی، بی-تا: ۱۹). دسترسی به طیف گسترده‌ای از کالاها و خدمات از طریق این شبکه‌های ارتباطی، نه تنها پاسخگوی نیازهای متنوع جمعیت رو به رشد بغداد بود، بلکه به طور مستقیم به رشد و شکوفایی اقتصادی شهر یاری می‌رساند. فعالیت‌های اقتصادی مرتبط با این راه‌ها، شامل حمل و نقل کاروانی، مدیریت و نگهداری کاروانسراها، تأمین امنیت مسیرها توسط نیروهای مسئول و ارائه خدمات جانبی به مسافران و تجار، فرصت‌های شغلی متعددی را برای ساکنان بغداد فراهم می‌آورد. این راه‌ها همچنین بستر مناسبی

برای شکل‌گیری بازارهای فصلی و سالیانه بود. این رویدادهای تجاری از عوامل اصلی پویایی اقتصادی شهر بغداد به شمار می‌رفتند. پس از تأسیس شهر توسط خلیفه منصور و تثبیت مرکزیت بغداد، خلفای عباسی بر حفظ و توسعه این بازارهای دیرینه (که قدمت برخی از آنها به دوران پیش از اسلام بازمی‌گشت) اهتمام ورزیدند و تلاش کردند تا بغداد را به یک قطب کلیدی تجارت جهانی ارتقاء دهند.

۳-۱: آبهای جاری

استقرار سکونتگاه‌های بشری در مناطق بین‌رودخانه‌ای (میان‌رودان)، به‌ویژه در دشت‌های حاصلخیز، همواره یکی از الگوهای جغرافیایی مهم در شکل‌گیری تمدن‌ها بوده است. بغداد به عنوان شهری که بر کرانه دو رودخانه بزرگ دجله و فرات بنا شده، از این ویژگی بنیادین برخوردار است (یعقوبی، بی-تا: ۴). دجله از ناحیه ذوالقرنین، در میان دو کوه و نزدیک به دروازه ظلمات در اقلیم «اقور» در بالادست موصل سرچشمه می‌گیرد. سپس نهرهایی مانند زاب و نهری از شهر بلد به آن می‌پیوندند و در ادامه به فرات می‌رسد. شاخه‌های نهروان نیز در بغداد به آن می‌ریزند. طول این رودخانه تا آبادان حدود هشتصد میل است (مقدسی، ۱۴۱۱: ۲۰). آب دجله شیرین و گواراست و امکان کشاورزی را در سرتاسر مسیر آن فراهم می‌کند (قزوینی، بی-تا: ۴۲۰). دجله نقش بسزایی در رونق کشاورزی و تجارتی بغداد داشته و همچنان دارد. فرات نیز از کشور روم، در ناحیه بین ملطیه و شمشاط آغاز می‌شود و به سمت جنوب و به سوی اقلیم اقور سرازیر و سپس وارد عراق می‌شود. در این نقطه رودخانه به دو شاخه تقسیم می‌شود: شاخه اول به سمت غرب رفته و به کوفه می‌رسد و در پایین‌دست کوفه، پهنای آن افزایش می‌یابد؛ شاخه دوم به سمت شرق رفته و پس از سیراب کردن بغداد، قسمتی از آن پهن می‌شود و بخش دیگر پس از عبور از انبار، به چند شاخه تقسیم شده و به صورت چهار شاخه، پس از واسط به دجله می‌ریزد (مقدسی، ۱۴۱۱: ۲۰). هنگامی که دجله و فرات به هم می‌رسند، رود بزرگی تشکیل می‌شود که به دریای فارس می‌ریزد (قزوینی، بی-تا: ۴۲۱). موقعیت بغداد در میان این دو رود، نه تنها امکان دسترسی به منابع آبی حیاتی را فراهم می‌کرد، بلکه آن را به شاهراهی برای دسترسی به مسیرهای تجاری آبی منطقه‌ای و بین‌المللی تبدیل کرد. راه دریایی هند و چین که از طریق دجله آغاز و با عبور از دریای عمان، سواحل شرقی خلیج فارس و اقیانوس هند به چین می‌رسید، زمینه را برای گسترش سیطره تجاری مسلمانان در این نواحی فراهم آورد (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۴۲۰). این ویژگی‌های بغداد سبب شد که کشتی‌ها از سراسر جهان به این مسیر روی آورند و این شهر به یک مرکز بزرگ برای تخلیه و بارگیری کالاها تبدیل شود. هر آنچه از بصره، ابله، اهواز، فارس، عمان، یمامیه و بحرین با کشتی حمل می‌شد، در بغداد تخلیه می‌گردید (یعقوبی، بی-تا: ۱۰-۱۱). کالاهایی که از موصل، سرزمین ربیعه، آذربایجان و ارمنستان به دجله و نیز محموله‌هایی که از سرزمین مصر، رقه، شام، ثغور و مغرب با کشتی به فرات فرستاده می‌شد، همگی در بغداد تخلیه می‌شدند. این شبکه کشتیرانی گسترده بغداد را به دیگر نقاط و شهرها و سرزمین‌های عراق و اطراف آن متصل می‌کرد و آن را به یک مرکز تجاری بزرگ تبدیل کرد (ابن فقیه، ۱۹۷۷: ۴۷).

جریان رودهای دجله و فرات در بین‌النهرین به عنوان اصلی‌ترین عامل جغرافیایی نقش تعیین‌کننده‌ای در رونق کشاورزی و تجارتی بغداد ایفا کرد. قرارگرفتن بغداد در میان این دو رود از یک سو و در مسیر ارتباطی بصره و ابله با فارس و مناطق وابسته و همچنین موصل و جزیره با شام، مصر و مغرب از سوی دیگر، موقعیت تجاری بی‌نظیری برای این شهر فراهم آورد (یعقوبی، بی-تا: ۳۷۳/۲). دجله به عنوان یکی از مهم‌ترین راه‌های دریایی دارالخلافه بغداد محسوب می‌شد. اگرچه طغیانهای دوره‌ای آن گاهی مشکلاتی را برای ساکنان منطقه ایجاد می‌کرد، اما در مجموع به تسهیل تجارت و کشاورزی کمک شایانی می‌نمود. انواع محصولات از نواحی

اطراف از طریق دجله در کمترین زمان به شهر وارد و یا از آن صادر می‌شدند؛ برای مثال کشتی‌های حامل آذوقه از چین، هند، بصره و واسط از همین طریق به بغداد می‌رسیدند (طبری، ۱۹۶۷: ۷/۶۱۷).

رود فرات نیز امکان تبادل کالا و تجارت را با مناطقی چون ارمنستان، آذربایجان و نواحی پیرامونی آن از طریق شهرهایی مانند تامرا، موصل، دیاربکر و ربیعہ فراهم می‌کرد (طبری، ۱۹۶۷: ۷/۶۱۷؛ حموی، بی‌تا: ۱/۵۸۹). ورود کالاهای متنوع از طریق راه‌های آبی و زمینی موجب تثبیت قیمت‌ها و دسترسی کافی مردم به آذوقه می‌شد و بدین ترتیب، مردم در تأمین معاش خود با مشکل جدی مواجه نمی‌شدند (طبری، ۱۹۶۷: ۷/۶۱۵). کشتی‌های بزرگ کالاهای مورد نیاز مردم را از سرزمین‌های اطراف مانند رقه به بغداد می‌آوردند و سپس کالاهای صادراتی را به مصر و شام حمل می‌کردند (یعقوبی، بی‌تا: ۴۴). بنابراین شرایط جغرافیایی خاص منطقه و شبکه گسترده رودخانه‌ای نقش محوری در رونق تجارت و بازارهای بغداد ایفا می‌کرد. این گزاره‌ها نشان می‌دهد که موقعیت جغرافیایی بغداد به عنوان یک گذرگاه ارتباطی مهم نقش بسزایی در رونق و شکوفایی اقتصادی آن داشته است. در واقع ویژگی‌های طبیعی و موقعیت استراتژیک بغداد دلیل مهمی برای انتخاب این محل به عنوان پایتخت خلافت عباسی در قرن دوم بوده است. مرکزیت بغداد در عراق و ویژگی‌های آب و هوایی ممتاز اهمیت موقعیت جغرافیایی این شهر را در تأمین نیازهای زیستی و اقتصادی ساکنان آن به خوبی نمایان می‌سازد.

۲: نقش عنصر انسانی در رونق اقتصادی بغداد

در تبیین دلایل برتری بغداد به عنوان یکی از مراکز تمدنی و اقتصادی دوران خود، دو دیدگاه کلی مطرح است: یکی بر نقش تعیین‌کننده جغرافیا و موقعیت مکانی تأکید دارد و دیگری عامل اصلی را در تدبیر، خلاقیت و تلاش عنصر انسانی می‌داند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که هرچند موقعیت جغرافیایی بغداد در تلاقی رودهای دجله و فرات و مسیرهای تجاری مهم عاملی مساعد بود، این صرفاً موقعیت مکانی نبود که بغداد را به این جایگاه رساند؛ زیرا بغداد تا پیش از دوران عباسیان مرکزیت برجسته‌ای نداشت و این تصمیمات آگاهانه، برنامه‌ریزی دقیق و اجرای هوشمندانه توسط عنصر انسانی بود که این شهر را به قطب اقتصادی، سیاسی و فرهنگی جهان اسلام تبدیل کرد. بررسی چگونگی نقش فعالان اقتصادی، صنعتگران، بازرگانان و سیاستمداران در این فرایند و با تمرکز بر جنبه‌های شهرسازی (مختصات بغداد از منظر ساخت شهری) چگونگی هم‌افزایی میان ساختار شهری و رونق اقتصادی را روشن خواهد ساخت که در ادامه به آن پرداخته‌ایم.

۱-۲: مختصات بغداد از منظر ساخت شهری

بنیان‌گذاری بغداد در سال ۱۴۵ (طبق برخی منابع ۱۴۱ یا ۱۴۷ق.)، توسط خلیفه ابوجعفر منصور یک اقدام صرفاً عمرانی نبود (یعقوبی، بی‌تا: ۲۶؛ ابن‌فقیه همدانی، ۱۹۷۷: ۲۷۹؛ طبری، ۱۹۶۷: ۷/۶۱۸؛ ابن طباطبای، بی‌تا: ۱۶۰)، بلکه یک تصمیم راهبردی برای ایجاد پایتختی جدید با اهداف سیاسی، نظامی و اقتصادی بود. انتخاب دقیق محل که منصور خود بر مناسب بودن آن برای استقرار سپاه و مردم تأکید داشت، نشان از دیدگاه مدیریتی و برنامه‌ریزی او داشت. این انتخاب گامی اساسی در ایجاد یک مرکز اقتصادی و اداری کارآمد بود. به دستور وی طرح شهر را ترسیم و حجم بنا مشخص شد. او نخستین سنگ‌بنای بغداد را با این عبارت بر زمین نهاد: «به نام خدا، سپاس و ستایش خدای را که زمین از آن اوست، به هر بنده که پسند او باشد، می‌بخشد و سرانجام نیکوکاران وارث آن خواهند بود» (طبری، ۱۹۶۷: ۷/۶۱۶-۶۱۷؛ ابوعلی مسکویه، ۱۳۷۹: ۳/۲۱۴؛ یاقوت، بی‌تا: ۱/۵۸۸).

یکی از برجسته‌ترین جنبه‌های ساخت بغداد، فراخوان گسترده صنعتگران، مهندسان، معماران، منجمان و حسابداران ماهر از سراسر قلمرو اسلامی بود. به فرمان خلیفه، صنعتگران ماهر از شام، موصل، جبل، کوفه، واسط و بصره فراخوانده شدند. در گزینش این افراد بر فضیلت، عدالت، فقاہت، امانت و آگاهی از علم هندسه تأکید شد. حجاج بن ارطاة و ابوحنیفه نعمان بن ثابت از جمله این افراد بودند. بدین ترتیب، طرح شهر ترسیم، پایه‌ها کنده شد و خشت‌گذاری آغاز گشت (طبری، ۱۹۶۷: ۷/ ۶۱۷؛ بکری، بی-تا: ۴۳۵/۱). از دیگر مهندسان و متخصصان دخیل در این طرح می‌توان به عبدالله بن محرز، حجاج بن یوسف، عمران بن وضاح و شهاب بن کثیر اشاره کرد. نوبخت اهوازی و ابراهیم بن محمد فزاری نیز به عنوان منجم و متخصص علم حساب در این امر مشارکت داشتند (یعقوبی، بی-تا: ۲۹). این سرمایه‌گذاری بر سرمایه انسانی و دانش تخصصی، نشان‌دهنده درک عمیق از اهمیت نیروی کار ماهر در اجرای پروژه‌های بزرگ و پایدار بود. نتیجه این رویکرد، شهری با زیرساخت‌های مستحکم و کارآمد بود که خود بستر لازم را برای فعالیت‌های اقتصادی فراهم می‌آورد.

طراحی دایره‌ای بغداد، که برخی جغرافی‌دانان مسلمان آن را اولین نمونه در جهان دانسته‌اند (ابن رسته، ۱۸۹۴: ۲۳۸)، از جنبه‌های قابل توجه این طرح است. اگرچه این طرح ممکن است تحت تأثیر شهرهای ساسانی چون دارابگرد و فیروزآباد باشد (Kennedy, 1988: 412)، اما اجرای آن در ابعاد بغداد، یک ابتکار مهندسی محسوب می‌شد. پس از ترسیم و خط‌کشی محوطه شهر، چاه‌های متعددی برای تأمین آب حفر شد و کاریزی از رودخانه کرخه، که از فرات سرچشمه می‌گرفت، تا داخل شهر برای تأمین آب آشامیدنی اهالی کشیده شد (یعقوبی، بی-تا: ۲۶؛ ابن رسته، ۱۸۹۴: ۲۳۸). برای شهر چهار دروازه در نظر گرفته شد: باب الکوفه، باب البصره، باب خراسان و باب الشام (یعقوبی، همان، همانجا / ابن رسته، همان، همانجا). هر دروازه دارای طاقی بود (مسعودی، ۱۴۰۹: ۳/ ۲۸۷) و بین هر دو دروازه، پنج هزار ذراع فاصله وجود داشت. بر روی هر دروازه، دو در آهنی بزرگ تعبیه شده بود؛ به‌گونه‌ای که سواران و نیزه‌داران با علم و نیزه‌های بلند بدون آنکه علم کج شود یا نیزه خم شود، می‌توانستند از آن عبور کنند (یعقوبی، بی-تا: ۲۶؛ ابن رسته، ۱۸۹۴: ۲۳۸). کسی که از سمت شرق می‌آمد از دروازه خراسان، هر کس از حجاز می‌آمد از دروازه کوفه، کسی که از غرب می‌آمد از دروازه شام و هر کس از فارس، اهواز، بصره، واسط، یمامه، عمان و بحرین می‌آمد از دروازه بصره وارد شهر می‌شد (ابن-فقیه همدانی، ۱۹۷۷: ۲۸۶؛ یاقوت، بی-تا: ۵۹۰/۱).

سپس باروی شهر را با خشت‌های بزرگ ساختند. پهنای بارو را نود ذراع در آغاز قرار دادند و به تدریج به سمت بالا به بیست و پنج ذراع کاهش یافت. ارتفاع آن را با کنگره‌ها شصت ذراع تعیین کردند. پیرامون بارو دیوار عظیمی ساختند که صد ذراع با بارو فاصله داشت. بر روی این دیوار، برج‌های بلند با کنگره‌های گرد احداث کردند. بیرون از دیوار، بنایی استوار و بلند از آجر و ساروج به دور شهر ساختند. پس از این بند، خندق قرار داشت که آب آن از کاریز رودخانه کرخا یا تأمین می‌شد. پشت خندق جاده‌های بزرگی تعبیه شد. برای دروازه‌های شهر چهار دهلیز بزرگ ساختند و پیرامون هر دهلیز، هشتاد ارش فضا در نظر گرفتند که همه با آجر ساخته شده بود (یعقوبی، بی-تا: ۲۷).

بر دروازه‌های شهر گنبدهای بزرگ و رنگارنگ قرار داشت و در اطراف آنها، نشیمن‌ها و تکیه‌گاه‌هایی ساخته شده بود که هر کس بر آن بنشیند، بر تمامی شهر نظارت می‌کرد (یعقوبی، بی-تا: ۲۶). شهر به دو بخش شرقی و غربی تقسیم می‌شد. بخش شرقی، که در دوره‌های بعد، محل سکونت خلفای عباسی شد و «حریم» خوانده می‌شد، هیچ رعیت و عامه‌ای در آن سکونت نداشت. دیواری عظیم به دور این بخش کشیده شده بود؛ به گونه‌ای که از کنار دجله آغاز می‌شد و به شکل نیم‌دایره دوباره به دجله می‌رسید (حافظ ابرو، بی-تا: ۵۸/۲). در پیرامون میدان اصلی شهر، خانه‌های فرزندان، غلامان و خدمتگزاران نزدیک منصور و همچنین بیت‌المال، قورخانه، دیوان‌های مختلف (مهر، خراج، سپاه، نیازمندی‌ها، چاکران و خدمتگزاران) آشپزخانه عمومی و دیوان هزینه‌ها قرار

داشت (ابن رسته، ۱۸۹۴: ۲۴۰). هزینه ساخت شهر بغداد به چهار میلیون و سیصد و سی و سه هزار درهم رسید. ساخت شهر در سال ۱۴۵ آغاز شد و در سال ۱۴۷ق. به پایان رسید. در سال ۱۴۶ بیت المال، خزائن و دیوان-ها از کوفه به بغداد منتقل شدند (ابن طباطبای، بی-تا: ۱۶۰).

۲-۲: تحلیل مختصات بغداد از منظر ساخت شهری در پیوند با رونق اقتصادی

تحلیل مختصات ساختار شهری بغداد نشان می‌دهد که این شهر از نظر دفاعی، مدیریت دسترسی، آبرسانی، تقسیم‌بندی فضایی و بهره‌گیری از مواد اولیه، به گونه‌ای طراحی شده بود که زمینه جذب قشرهای مختلف جامعه؛ از جمله صنعتگران، بازرگانان و علما را فراهم می‌کرد. از جمله ویژگی-های شاخص آن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. دفاع مستحکم: طراحی متعدد و لایه-ای از دیوارها و سازه-های دفاعی (بارو، دیوار خارجی، برج‌ها، خندق، بند) نشان دهنده اهمیت دفاع در طراحی این شهر است. این سیستم دفاعی چندلایه دسترسی به شهر را بسیار دشوار می‌کرد. مهم‌ترین ویژگی استفاده از ارتفاع و عمق برای افزایش تأثیر دفاعی بود. فاصله ۱۰۰ ذراع میان دیوار بارو و دیوار بیرونی نیز نشان از درک اهمیت فضا و سلسله مراتب دفاعی دارد.

۲. اهمیت معماری نظامی: برج‌ها و کنگره‌ها بر روی دیوارها، نقش مهم معماری نظامی را در آن زمان نشان می‌دهد. این عناصر علاوه بر زیبایی، امکان دیده‌بانی و رصد محیط اطراف را نیز فراهم می‌کردند.

۳. مدیریت دسترسی: وجود چهار دهلیز بزرگ در دروازه‌ها، نشان‌دهنده درک اهمیت مدیریت دسترسی آسان به شهر است. این دهلیزها احتمالاً برای عبور و مرور، کنترل تردد و ایجاد نظم در ورود و خروج به شهر طراحی شده بودند.

۴. آب رسانی: استفاده از کاریز برای تأمین آب خندق نشان می‌دهد که تأمین آب شهری و حفظ بهداشت عمومی از اهمیت بالایی برخوردار بوده و سیستم آبرسانی به صورت پایدار طراحی شده است.

۵. تقسیم‌بندی فضایی: ساختار پلکانی بارو و کاهش تدریجی پهنا، از دیدگاه فضایی درک بهتری از طراحی شهری و ارتباط بین بخش‌های مختلف شهر می‌دهد.

۶. مواد اولیه و کیفیت ساخت: استفاده از آجر و ساروج، نشانگر دانش مهندسی و کیفیت ساخت و ساز در آن دوران است.

۷. فضای سبز و جاده‌ها: ذکر جاده‌های پشت خندق نشان دهنده درک اهمیت فضای باز، دسترسی و احتمالاً امکانات کشاورزی برای شهرنشینان است.

در واقع طراحی شهری بغداد با تأکید بر جنبه‌های دفاعی، دسترسی آسان، آبرسانی کارآمد، تقسیم‌بندی فضایی مناسب و کیفیت ساخت بالا به خوبی اجرا شد و نقش بسزایی در رونق اقتصادی این شهر ایفا کرد. این ساختار منظم و کارآمد، زمینه را برای توسعه فعالیت‌های تجاری و کشاورزی فراهم و به جذب جمعیت و افزایش ثروت در بغداد کمک شایانی کرد.

۲-۳: فعالیت-های تجاری و عمرانی

همان-طور که پیشتر اشاره شد، شکوفایی اقتصادی بغداد تنها مرهون موقعیت جغرافیایی آن نبود، بلکه تصمیمات فعالانه و اقدامات هوشمندانه خلفای عباسی نقشی حیاتی ایفا کرد. آنها با سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های عمرانی و تسهیل فعالیت‌های تجاری، بغداد را به کانونی بی‌بدیل برای داد و ستد و رفاه اقتصادی تبدیل کردند.

۱-۳-۲: اقدامات عمرانی؛ پایه‌ریزی زیرساخت‌های اقتصادی

اقدامات عمرانی خلفای عباسی، به‌ویژه در دوران منصور و مهدی مستقیماً به تقویت بنیان‌های اقتصادی و تسهیل جریان کالا و سرمایه در بغداد و مناطق اطراف آن منجر شد. حفر دو قنات اصلی از نهرهای دُجیل (منشعب از دجله) و کرخایا (منشعب از فرات) (ابن رسته، ۱۸۹۴: ۲۳۸) و استحکام‌بخشی مسیر آنها با آجر و سنگ در زمان منصور عباسی جریان پایدار آب را در تمام کوچه‌های بغداد تضمین کرد (یعقوبی، بی-تا: ۱۳-۱۴). این اقدام، که فراتر از نیاز صرف به آب آشامیدنی برای جمعیتی رو به رشد بود، پشتیبانی لازم را برای صنایع مرتبط با آب (مانند رنگرزی، دباغی، تولید پارچه) فراهم می‌آورد و بهداشت عمومی را ارتقا می‌داد که خود عاملی مهم در جذب نیروی کار و حفظ سلامت جامعه اقتصادی بود.

ایجاد آبراهه‌ها و کانال‌ها در رودخانه‌ها، به‌ویژه توسط منصور عباسی موجب بهبود مسیرهای تجاری بغداد به مناطق دیگر شد و تجارت را تسهیل کرد (ابن تغری بردی، ۱۹۵۵: ۱/ ۴۵). در دوران منصور تا مهدی با حفر رودخانه‌هایی چون رود عیسی (در انبار)، رود صرصر (در مدائن) (متز، ۱۳۶۴: ۲/ ۴۲۸) و رود صله مسیرهای آبی میان بغداد و نواحی اطراف به طرز چشمگیری بهبود یافت. این اقدام هزینه و زمان حمل و نقل کالا را کاهش داد و موجب تسهیل گسترده تجارت بین بغداد و مناطق تولیدی دور و نزدیک شد (بلاذری، ۱۹۸۸: ۲۹۷). بنا به نوشته ابویوسف، هزینه‌های حفر، لایروبی و نگهداری آبراهه‌ها و کانال‌ها از بیت‌المال تأمین می‌شد و شخصی مجرب مأمور نظارت و نگهداری از آنها بود (قاضی ابویوسف، ۱۹۸۱: ۱۱۸). افزون بر این، ساخت پل توسط خلفای عباسی، منصور و هارون الرشید، به سهولت رفت و آمد و داد و ستد تجاری و اقتصادی کمک کرد. بر روی این پل-ها بازارهای محلی برپا شد و امکان فعالیت تجار را فراهم کرد (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۱/ ۱۱۶). به دستور منصور پلی بر روی دجله ساخته شد. او سپس دستور ساخت سه پل دیگر را نیز صادر کرد که یکی برای عبور زنان و دو پل دیگر برای استفاده شخصی او و همراهانش بود (همان، ۱۱۵). مهدی نیز دو پل در پایین دست بغداد ساخت و هارون الرشید نیز دو پل در دروازه شرقی بغداد بنا کرد (همان) که تا زمان مأمون (حک: ۱۹۸-۲۱۸ق) تنها یکی از این پل‌ها خراب شده بود (همان، ۱۱۵-۱۱۶). برخی از این پل‌ها متحرک بودند. در واقع آنها مجموعه‌ای از قایق‌ها و کشتی‌های کوچک بودند که برای تسهیل عبور از آنها، با تخته‌هایی از جنس چوب پوشیده شده بودند (قلقشندی، ۱۹۸۵/ ۳۳۳). مسئولیت حفاظت و حفظ امنیت این پل‌ها با رئیس شرطه بود که به او صاحب می‌گفتند (طبری، تاریخ الطبری، ۱۹۲۶: ۷/ ۶۲۵). در دوران خلافت هادی و مهدی بغداد شاهد گسترش و تکمیل قابل توجهی بود. این امر ظرفیت شهر را برای پذیرش جمعیت بیشتر، فعالیت‌های اقتصادی متنوع‌تر و تمرکز تجاری فزاینده افزایش داد. آبادانی بخش شرقی بغداد در زمان مهدی، که محل استقرار لشکر بود، به طور غیرمستقیم رونق اقتصادی را نیز به همراه داشت؛ زیرا حضور نظامی نیازمند تأمین کالا، خدمات و نیروی کار بود (بهرامیان، ۱۳۸۳: ۱۲/ ۲۹۱-۲۹۵).

۲-۳-۲: تحلیل اقدامات عمرانی در پیوند با رونق اقتصادی

فعالیت‌های عمرانی خلفا، به‌ویژه منصور در بهبود اقتصادی بغداد نقش بسزایی داشت، این نقش را می‌توان در چندین جنبه تحلیل کرد:

۱. تأمین آب و توسعه زیرساخت‌های شهری: حفر قنات‌ها و آبراهه‌ها، به‌ویژه در شهری با وسعت بغداد نقش حیاتی در تأمین آب آشامیدنی و کشاورزی داشت. این امر به طور مستقیم بر رفاه و سلامت ساکنان تأثیر می‌گذاشت و زمینه را برای توسعه بیشتر شهر فراهم می‌کرد. این اقدامات گرچه از نظر وسعت ممکن است زائد به نظر برسند (زیرا جریان رودخانه‌ها آب کافی را تأمین می‌کرد)، اما درک خلیفه و مشاورانش را از اهمیت تأمین آب پایدار و قابل دسترسی در مناطق مختلف، نشان می‌دهد.

۲. تسهیل تجارت و ارتباطات: ایجاد آبراهه‌ها و کانال‌ها، در کنار بهبود مسیرهای تجاری، موجب تسهیل حمل و نقل و تجارت شد. این امر به افزایش حجم تجارت و رونق اقتصادی بغداد کمک کرد. حمل و نقل کالا و مسافر، با دسترسی آسان‌تر به آبراهه‌ها، سریع‌تر و ارزان‌تر می‌شد که به طور غیرمستقیم بر سودآوری و رونق اقتصادی شهر تأثیر مثبت گذاشت.

۳. بهبود رفاه اجتماعی: تأمین آب پایدار و فراوان در همه مناطق شهر، علاوه بر جنبه‌های اقتصادی، موجب بهبود رفاه اجتماعی نیز شد. دسترسی آسان به آب، بهداشت عمومی را ارتقا می‌داد و شرایط زندگی را برای ساکنان راحت‌تر می‌کرد. این امر به طور غیرمستقیم بر روحیه و پویایی شهر تأثیر مثبت گذاشت.

۳-۳-۲: اقدامات تجاری خلفای عباسی؛ ارتقای کارایی، امنیت و نوآوری اقتصادی

خلفای عباسی با درک عمیق از نقش حیاتی تجارت در شکوفایی اقتصادی، فراتر از ساخت زیرساخت‌های فیزیکی، مجموعه‌ای از سیاست‌های هوشمندانه و نوآورانه را برای ارتقای کارایی بازارها، تضمین امنیت مبادلات و تسهیل جریان کالا و سرمایه به کار گرفتند. این اقدامات که با دستورات منصور آغاز شد، شامل اقداماتی چون ایجاد بازارهای مصون از مزاحمت، تعیین محاسبان برای نظارت بر قیمت‌ها و تخصیص زمین به تجار برای توسعه بازارها بود و به رونق اقتصادی بغداد کمک کرد (ابن فقیه همدانی، ۱۹۹۶: ۲۸۰، ۲۸۸-۲۸۹؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۹۸/۱). نظارت بر بازارها، جلوگیری از گران‌فروشی و تعیین نگهبانانی برای محله‌های بازرگانان که توسط خلفا صورت گرفت، امنیت و آسایشی را ایجاد کرد که در نتیجه آن مردم با اطمینان خاطر به دادوستد و کشاورزی پرداختند. در ابتدا به فرمان منصور بازارها در داخل شهر، زیر طاق‌های دیوارهای شهری احداث شدند. سپس برای نظارت بر عملکرد تجار محتسبی تعیین کردند، اما با هدف تأمین امنیت بیشتر تجار، بازارها از داخل شهر به منطقه کرخ و به‌طور خاص محله‌های باب‌العشیر و باب‌المحول انتقال داده شدند (همان). منصور همچنین برای ساخت دکان‌ها و بازارها، در هر محله زمین‌هایی را به بازرگانان و تجار اختصاص داد و به آنها فرمان داد که دکان‌ها را با وسعت بیشتری احداث کنند. هدف از این اقدام ایجاد بازارهای عمومی در هر محله بود که انواع مختلف داد و ستد را شامل شود (یعقوبی: بی-تا: ۳۱).

افزایش تجارت در بغداد عصر عباسی، به دلیل موقعیت استراتژیک آن در مسیر رودخانه‌های دجله و فرات، مشکلات جدیدی در زمینه حمل و نقل و مدیریت پول ایجاد کرد. خلفای عباسی با نوآوری در سیستم‌های پرداخت، از جمله استفاده از حواله‌ها و سفته‌های با وزن کم و قابل حمل به سهولت تجارت کمک شایانی کردند. این نوآوری‌ها، تسهیل‌کننده تجارت و رشد اقتصادی بغداد بود. همچنین برای حفظ امنیت این مسیرها و حراست از کشتی‌ها، مسافران و کالاهای تجاری در مقابل دزدان و راهزنان اقداماتی صورت دادند. بنا به گزارش ابن رسته، عباسیان برای تأمین امنیت مسافران در رودخانه‌ها، پایگاه‌هایی در میان نیزاهای فراوان و مناطق باتلاقی احداث کردند. این مسیرها به دلیل باریک بودن و وجود کوچه‌هایی میان نیزاهای، محل مناسبی برای کمین راهزنان بود؛ به همین دلیل خلفای عباسی اقدام به ساخت مکان‌هایی شبیه دکان‌های کوچک محلی کردند که به عنوان پایگاه‌های نگهبانی عمل می‌کردند. در این پایگاه‌ها تعدادی نگهبان مسلح مستقر بودند که مسئولیت حفاظت و امنیت را بر عهده داشتند. برای محافظت از نگهبانان در برابر پشه‌ها، از سازه‌هایی استفاده می‌شد که به گونه‌ای زنبوری طراحی شده بودند تا مانع ورود پشه‌ها شوند. علاوه بر این، در ورودی‌های رودخانه‌ها نیز محافظ‌هایی نصب شده بود که از ورود کشتی‌ها و قایق‌های مشکوک جلوگیری می‌کرد؛ برای مثال، در دهانه‌های رودخانه‌ی ابله در آبادان، از این نوع محافظ‌ها برای تأمین امنیت استفاده می‌شد (ابن رسته، ۱۸۹۴: ۱۶۱).

معافیت های مالیاتی اقدام دیگری از سوی خلفای عباسی برای تسهیل تجارت بود. واثق (حک: ۲۲۷-۲۳۲ق) با لغو مالیات بر کشتی هایی که از دریا می آمدند، به تجارت دریایی رونق بخشید و باعث افزایش تبادلات تجاری در امپراتوری عباسی شد (طبری، ۱۹۶۷: ۱۵۰/۹).

۴-۳-۲: تحلیل اقدامات تجاری خلفا در پیوند با رونق اقتصادی

اقدامات تجاری خلفای عباسی، به ویژه منصور در شکوفایی اقتصادی بغداد نقش اساسی ایفا کرد. این اقدامات را می توان از جنبه های زیر تحلیل کرد:

۱. ایجاد امنیت و اطمینان در بازارها: نظارت بر بازارها، جلوگیری از گران فروشی و تعیین نگهبانان اعتماد و اطمینان را در جامعه افزایش داد. این امر باعث شد مردم با خیال راحت به داد و ستد و فعالیت های اقتصادی بپردازند. امنیت اقتصادی انگیزه لازم را برای تجارت و سرمایه گذاری فراهم می کرد.

۲. توسعه و سازماندهی بازارها: ساخت بازارهای مصون از مزاحمت و تخصیص زمین به تجار برای توسعه بازارها، ساختار و سازماندهی بهتری به تجارت داد. این امر جریان تجارت را روان تر کرد و فرصت های بیشتری برای تجار ایجاد کرد. تخصیص زمین نشان دهند توجه به توسعه پایدار و بلندمدت اقتصاد شهر است.

۳. تنظیم قیمت و جلوگیری از انحصار: تعیین محاسبان برای نظارت بر قیمت ها، کنترل بازار و جلوگیری از سوء استفاده از موقعیت های اقتصادی را تضمین می کرد. این امر برای جلوگیری از انحصار و تضمین رفاه عمومی اهمیت داشت. این اقدامات در عین حال که ممکن است در کوتاه مدت برخی از افراد را محدود کند، اما در بلندمدت به نفع کل جامعه بود.

۴. تشویق فعالیت های تجاری: با ایجاد محیط امن و منظم، خلفا به طور غیرمستقیم فعالیت های تجاری را تشویق می کردند. این امر به گسترش تجارت و افزایش تولید منجر می شد.

۵. توسعه زیرساخت های شهری: توسعه بازارها در داخل شهر، زیر طاق های دیوارها، نشان از هماهنگی بین سیاست های اقتصادی و توسعه شهری داشت. این اقدامات، ضمن بهبود تجارت، به ساماندهی و نظم شهر نیز کمک می کرد.

اقدامات خلفای عباسی در زمینه تجارت، با ایجاد امنیت، نظم و تنظیم بازارها، به رونق اقتصادی بغداد کمک شایانی کرد و نقش مهمی در ایجاد یک محیط تجاری مطلوب برای تجار و توسعه اقتصاد کل شهر داشتند. در نتیجه این امنیت نظامی، تجار و بازرگانان می توانستند با آسودگی خاطر به دادوستد و خرید و فروش کالاهای خود بپردازند. از طرفی نظارت حکومت بر اوزان و قیمت ها و برخورد با متخلفین از جمله عوامل دیگری بود که بازرگانان را به فعالیت در بغداد تشویق می کرد. به دلیل همین عمران و آبادی بود که مردم از اصناف مختلف و از سرزمین های دور و نزدیک به آنجا روی می آوردند و زندگی در این شهر را به سکونت در سرزمین خود ترجیح می دادند. مردم از بیشتر نقاط دور و نزدیک در بغداد برای خود صاحب محله و تجارت بودند و با آسودگی زندگی می کردند (یعقوبی، بی-تا: ۱۱).

نتیجه گیری

بررسی مستندات تاریخی و جغرافیایی در این پژوهش نشان داد که شکوفایی اقتصادی بغداد در عصر اول عباسی، معلول تعامل پیچیده و پویای شرایط جغرافیایی و عوامل انسانی بوده است. این دو عامل، نه به صورت جداگانه، بلکه در کنش متقابل با یکدیگر، زمینه را برای تبدیل بغداد به یک مرکز اقتصادی برجسته در جهان اسلام فراهم کردند. تبدیل بغداد از دهکده ای دورافتاده به یک بازار

فصلی به شهری پرجمعیت و دارای رونق اقتصادی، بی شک مرهون به کارگیری افراد زبده در ساخت شهر و چیدمان ارکان آن، ایجاد کانال‌هایی برای دسترسی به آب آشامیدنی و راه‌هایی مناسب برای دسترسی به اقصای نقاط دنیا بود. در نتیجه، اگر در مرحله اول جغرافیا اهمیت داشت، در ادامه نقش اساسی با عنصر انسانی بود که منجر به شکوفایی شهر شد. عناصر جغرافیایی مولفه‌های بالقوه‌ای هستند که تا زمانی که بالفعل نشوند، نمی‌توانند مؤثر واقع شوند و بی شک این انسان است که ویژگی‌های طبیعی بالقوه را بالفعل می‌کند. به عبارت دقیق‌تر، شرایط جغرافیایی مطلوب تنها بستر و پتانسیلی برای رشد اقتصادی بغداد فراهم آورد، اما این انسان‌ها بودند که با بهره‌گیری از این قابلیت‌ها و با اقدامات فعالانه و هوشمندانه خود، این شهر را به یک مرکز اقتصادی شکوفا و پررونق تبدیل کردند. وجود رودهای دجله و فرات به خودی خود نمی‌توانست منجر به رونق تجاری بغداد در آن سطح شوند، بلکه این خلفای عباسی بودند که با ایجاد کانال‌ها و پل‌ها، تسهیلات لازم برای حمل و نقل کالاها را فراهم آوردند و با تأمین امنیت مسیرهای تجاری، تجار را به فعالیت در بغداد تشویق کردند.

منابع

- ابن-بلخی (۱۳۷۴)، فارس‌نامه، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- ابن-تغری بردی، جمال‌الدین بن یوسف الاتابکی (۱۹۵۵)، النجروم الزاهره، قاهره: دار الکتب المصری.
- ابن-جبیر (۱۳۷۰)، سفرنامه ابن جبیر، مترجم پرویز اتابکی، مصحح ویلیام رایت، مشهد: آستان قدس رضوی.
- ابن-خلدون (۱۳۷۵)، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن-رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۴)، الاعلاق النفیسه، بیروت: الضاد.
- ابن-طباطبا، محمدبن علی (بی-تا)، الفخری فی الآداب السلطانیه و الدول الاسلامیه، بیروت: دار القلم العربی.
- ابن-فقیه، محمد بن اسحاق (۱۹۷۷)، بغداد، مدینه السلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم (۱۹۸۱)، کتاب الخراج، بیروت: بی-نا.
- ارسطو (۱۳۶۴)، سیاست، ترجمه حمید عنایت، تهران: انتشارات خوارزمی.
- بکری، عبدالله بن عبدالعزیز (بی-تا)، المسالک و الممالک البکری، ج ۱، مصحح فان لیوفن، بی نا: دارالغرب الاسلامی.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۸۸)، فتوح البلدان، بیروت: دارالهملا.
- بهرامیان، علی (۱۳۸۳)، بغداد، در دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- حافظ ابرو (بی-تا)، جغرافیای حافظ ابرو، مصحح صادق سجادی تهران: میراث مکتوب.
- حموی، یاقوت (بی-تا)، معجم البلدان، ترجمه علی نقی منزوی تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور
- حمید حمید (۱۳۵۶)، علم تحولات جامعه، تهران: کتابهای سیمغ.
- خطیب بغدادی (۱۴۱۷)، تاریخ بغداد، محقق عطا مصطفی عبد القادر، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- دوری، عبدالعزیز (۱۳۷۶)، بغداد (چند مقاله در تاریخ و جغرافیای تاریخی)، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، ایرج پروشانی، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- شکوهی، حسین (۱۳۷۷)، اندیشه-های نو در فلسفه جغرافیا، تهران: انتشارات گیتاشناسی،.
- شکوهی، حسین (۱۳۵۳)، فلسفه جغرافیا، آذربایجان: آذرآبادگان.
- طبری، محمدبن جریر (۱۹۶۷)، تاریخ الطبری، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم بیروت: دار التراث.
- قزوینی، زکریا بن محمد (بی-تا)، آثارالبلاد و اخبار العباد، بیروت: دارالصادر.
- قلقشندی، احمد بن علی (۱۹۸۵)، مآثر الناقه فی معارف الخلافه، ج ۴، کویت: بی-نا.
- لسترینج، کای (۱۴۲۷)، بلدان الخلافه الشرقیه، بغداد: مکتبه الحیدریه.
- متز، آدام (۱۳۶۴)، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ج ۲، ترجمه علیرضا ذکاوتی، تهران: امیرکبیر.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹)، مروج الذهب، تحقیق اسعد داغر، قم: دارالهجره.
- مسکویه، ابوعلی (۱۳۷۹)، تجارب الامم، تحقیق ابوالقاسم امامی، تهران، سروش.
- مقدسی، ابوعبدالله (۱۴۱۱)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، قاهره: مکتبه مدبولی.
- منتسکیو (بی-تا)، روح القوانين، ترجمه علی اکبر مهتدی، کتاب چهاردهم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- موریس، دوورژه (۱۳۶۷)، جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه ابو الفضل قاضی، تهران: انتشارات دانشگاه.
- همدانی، ابن فقیه (۱۹۹۶)، البلدان، بیروت: عالم الکتب.

۲۲ □ تأثیر متقابل شرایط جغرافیایی و عوامل انسانی بر رشد اقتصادی بغداد در عصر اول عباسی (۱۳۲-۲۳۲ق) / میرزایی مهرآبادی و وکیلی سحر

يعقوبي، ابن واضح (بی-تا)، البلدان، محقق محمد امين ضناوی، بيروت: دار الكتب العلميه.

حسينی، صادق مهدي (۱۹۳۰)، مجله المرشد، دانشگاه ميشيگان

Kennedy, H (1988). Baghdad, Encyclopedia Iranica, vol III, Fasc.

